

СӨЗЖАСАМ ТӘСІЛДЕРІ

Туынды сөздер арқылы тілдің сөздік қоры байып, үнемі толығып отырады. Өмірдегі болып жатқан жаңалықтар жаңа ұғым туғызады, олар тілде жаңа сөздер, атаулар арқылы аталады. Тілдің сөздік қорының баюы тілдің ішкі мүмкіндігіне, туынды сөздің тілдің ішкі заңдылықтарына байланысты жасалуына негізделеді.

Тілдің ішкі мүмкіндігіне тілде бар сөздер мен сөзжасамдық жұрнақтар, олар арқылы сөз жасаудың тілде қалыптасқан жолдары, заңдылықтары яғни тәсілдері жатады.

Тілде бар сөздер мен сөзжасамдық жұрнақтардан туынды сөз жасау жолдары тілде талай заманнан бері өңделіп, бекіп, түрлі заңдылық ретінде қалыптасқан. Туынды сөздің жасалу жолдары ғылымда сөзжасамдық тәсілдер деп аталады. *Оқырман, көрермен, тәлімгер, жүлдегер, қаламгер, қатпаршақ, ақта, сынық* сияқты туынды сөздер лексикалық мағыналы сөзге *-ман, -мен, -гер, -шақ, -та, -ық* жұрнақтары жалғану арқылы жасалған. *Ал қызыл ала, қиян-кескі, әке-шеше, көрпе-төсек, отыз екі, алып кел, асықты жілік* сияқты күрделі туынды сөздер жоғарыда келтірілген, туынды сөздерден басқа жолмен жасалғаны көрініп тұр. Бұларда екі сөздің тіркесуінен және қосарлануынан жаңа мағына жасалған. Сол сияқты *буын, екпін, туысқан, кіріспе, талдау* сияқты термин сөздердің мағынасы олардың тілдегі байырғы мағынасынан мүлдем басқа. Осы сөздердің терминдік мағынасы туынды сөздің мағынасы болып саналады. Бұл туынды сөздер жоғарыда келтірілген туынды сөздерден басқа жолмен жасалған, бұл сөздердің құрамында сөзжасамдық жұрнақ та жоқ, не оларға басқа сөздер де қосылмаған, бірақ олардың мағынасы өзгерген.

Келтірілген мысалдар тілде туынды сөздің жасалу жолдары түрлі екенін білдіреді. Олар тілдің сөзжасам жүйесінен белгілі орын алады. Сөйтіп, туынды сөздер тілдің сөзжасам жүйесінің заңды құбылыстары ретіндегі тәсілдер арқылы жасалады. Туынды сөздердің жасалуы тілдің сөзжасам жүйесінде қалыптасқан сөзжасамдық тәсілдер арқылы іске асады. Бұл тілдегі туынды сөздер кездейсоқ, әркім өзінше жасай беретін, бейберекет құбылысқа жатпайтынын білдіреді.

Қазақ тілінің сөзжасам жүйесінде көне замандардан бері қарай қолданылып әбден орныққан, қалыптасқан сөзжасамның негізгі үш тәсілі бар. Олар:

- 1) синтетикалық тәсіл;
- 2) аналитикалық тәсіл;
- 3) лексика-семантикалық тәсіл.

Сөзжасамның синтетикалық тәсілі

Қосымшалы тілдерде синтетикалық тәсіл туынды сөз жасауда негізгі тәсілдер тобына кіреді. Түркі тілдері, оның ішінде қазақ тілі қосымшалы (жалғамалы, аглютинативті) тілдер болғандықтан, синтетикалық тәсіл біздің тілімізде туынды сөз жасауда үлкен қызмет атқарады.

Синтетикалық тәсіл арқылы туынды сөз жасаудың тілде қалыптасқан өзіндік жолы бар. Бұл тәсіл арқылы туынды сөз жасау үшін, оған екі тілдік бірліктің қатысуы керек:

- 1) лексикалық мағыналы сөз;
- 2) сөзжасамдық жұрнақ.

Синтетикалық тәсіл арқылы туынды сөз жасауға қатысатын бұл тілдік бірліктердің әрқайсысының өзінің атқаратын қызметі бар.

Лексикалық бірлік туынды сөздің мағынасына арқау болады, сондықтан да туынды сөз жасауға лексикалық мағыналы сөздердің қатысуы міндетті. Мысалы, *жүлдегер, ақта, ақылды, бәлеқор* сияқты туынды сөздердің жаңа мағынасы *жүлде, ақ, ақыл, бәле* сөздерінің негізінде жасалған, сондықтан олар негіз сөздер деп аталады. Осы негіз сөздердің мағынасы мен туынды *жүлдегер, ақта, ақылды, бәлеқор* сөздерінің мағынасы байланысты. Ол мағына байланыстылық негіз сөздің мағынасының туынды мағынаға арқау болғандығынан туып тұр. Сонымен туынды сөздің негіз сөзі болатын лексикалық бірліктер туынды мағына жасау үшін қажет.

Туынды сөз жасауға қатысатын лексикалық бірліктерге қойылатын негізгі талап – оның лексикалық мағынасының болуы. Ал оның тұлғасы мен құрамына ешбір шек қойылмайды, сондықтан туынды сөздің негіз сөзінің қызметін негізгі түбір сөз де, туынды түбір сөз де, біріккен сөз де, қысқарған сөз де атқара береді. Мысалы, *көгер, түндік, айлық, өртен* деген туынды

сөздерге негізгі түбір сөз негіз болған. Ал *егінші, өнімсіз, білімпаз, сәнқойлық* дегендерге *егін, өнім, білім, сәнқой* деген туынды түбірлер негіз болған. Сондай-ақ *белбеусіз, колхоздас* деген туындыларға біріккен сөз бен қысқарған сөз негіз болған. Осы туынды сөздердің бәрінде негіз сөз қызметін түрлі құрамды, түрлі тұлғалы сөздер атқарған. Бірақ олардың бәрі де – лексикалық мағыналы сөздер яғни туынды сөздерге лексикалық мағыналы сөздер негіз болады, онсыз синтетикалық тәсіл арқылы туынды сөз жасалмайды.

Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған туынды түбірлердің мағынасы оның құрамындағы негіз сөзге байланысты. Негіз сөз яғни негізгі морфеманың мағынасы туынды түбірдің мағынасына арқау болады. Сондықтан оның мағынасы мен туынды лексикалық мағына байланысты болады. Бұл тек туынды түбірлерге, синтетикалық тәсілге ғана қатысты мәселе емес, ол – жалпы сөзжасамға қатысты қалыптасқан, қатаң сақталатын заңдылық.

Туынды сөздің жасалуына негіз болған сөз бен одан жасалған туынды сөздің мағына байланыстылығы арқылы туынды түбірдің қай сөзден не арқылы жасалғанын түсіндіруге болады. Мысалы, *өнім* деген туынды түбірдің лексикалық мағынасы – өну арқылы шыққан заттың аты. Ал негізгі түбір сөздердің мағынасының неге олай екенін синхронды тұрғыдан түсіндіру мүмкін емес: *күн, ай, көк, жел* т.б.

Сонымен сөзжасамдық мағынаны негіз сөз бен туынды түбірдің мағына байланыстылығы арқылы ажыратуға болады.

Негіз сөз дегеніміз – туынды сөзді жасауға негіз болатын лексикалық мағыналы сөз. Мысалы, *дәрігер, аңшы, өнерпаз* деген туынды түбірлердегі негіз сөздер: *дәрі, аң, өнер*. Сонда *дәрі* мен *дәрігер*, *аң* мен *аңшы*, *өнер* мен *өнерпаз* деген сөздердің мағынасы байланысты. Өйткені *дәрігер* деген сөздің жасалуына *дәрі* деген сөз негіз болған, сондықтан ол *дәрігер* деген туынды сөздің мағынасына кірген, сол арқылы *дәрі* мен *дәрігер* деген сөздің мағыналық байланысы туған. Сол сияқты *аң* мен *аңшы* сөзінің мағыналық байланысы *аң* сөзі арқылы туған. *Өнер* мен *өнерпаз* да сол сияқты. Жалпы туынды түбір атаулының бәрінде осы заңдылық сақталады. Орыс тіл білімінде оны “мотивированность значения” деп атайды. Бұл ғылымда әдетте туынды түбірмен байланысты айтылады.

Туынды түбір сөз бен негіз сөздің мағына байланыстылығы, әсіресе, сөзжасамдық ұяда анық көрінеді. Сөзжасамдық ұяға бір негізгі түбірден өрбіген толып жатқан туынды түбірлер жатады. Мысалы, “Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі” атты 1989 жылғы монографияда *бас* сөзінен (есім, етістік мағынасындағы) 137 туынды түбір жасалғаны келтірілген. Осы туынды түбірлердің бәрінің мағынасы *бас* сөзімен байланысты. Ол жалғыз осы сөзжасамдық ұяның ерекшелігі емес, жалпы әр сөзжасамдық ұяда қанша туынды түбір болса да, олар бір-бірімен мағына жағынан байланысты болады. Өйткені бір ұядағы туынды түбірлердің бәрінің құрамынан ұяның негіз сөзі орын алады да, ұядағы туынды түбірлердің мағына байланыстылығын туғызады.

Туынды түбірдің құрамындағы негіз сөздің лексикалық мағыналы сөзден болуы міндетті саналуы оның туынды түбірдің лексикалық мағынасына арқау болуымен байланысты. Туынды түбірлердің құрамында негіз сөздің өзіндік атқаратын қызметі – жаңа лексикалық мағынаға арқау, өзек болу.

Синтетикалық тәсілдегі екінші тұлға, екінші тілдік бірлік – сөзжасамдық жұрнақ. Синтетикалық сөзжасамда жұрнақ негізгі мүше болып саналады, оның қатысынсыз синтетикалық тәсіл арқылы ешбір туынды түбір жасалмайды. Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған туынды сөздер туынды түбір деп аталады. Туынды түбір негіз сөзден сөзжасамдық жұрнақ арқылы жасалады. Мысалы, *байпақ+шаң>байпақшаң, сыр+лы>сырлы, түн+ек>түнек, шүкір+лік>шүкірлік, әсем+паз>әсемпаз, құлын+да >құлында* т.б.

Сонымен, туынды түбірлер бір негізгі морфема мен бір көмекші морфемадан тұрады. Мысалы, *өнерпаз* <*өнер* (негізгі морфема) + *паз* (көмекші морфема). Осы сияқты барлық туынды түбірлер негізгі морфема мен көмекші морфемадан яғни жұрнақтан тұрады: *тәстік*< *тәс+тік*, *аспаз*< *ас+паз*, *жерлес*< *жер+лес*, *куәгер*< *куә+гер*, *сынық*<*сын+ық*, *сына*<*сын+а*, *кемі*<*кем+і* т.б.

Синтетикалық тәсіл арқылы жасалған туынды түбірлердің құрамындағы морфемалардың әрқайсысының орны бар, негізгі морфема бірінші орында тұрады, көмекші морфема яғни жұрнақ екінші орында, негізгі морфема яғни лексикалық бірліктің соңында тұрады. Туынды түбірдің құрамындағы морфемалардың орны тұрақты. Бұл заңдылықтан ауытқу тек басқа тілден кірген кейбір

морфемаларда кездеседі. Мысалы, *бисаясат, бейкүнә* т.б. Мұндай жағдай біздің тіліміздің заңдылығына жатпайды.

Туынды түбір жасаушы жұрнақтың да атқаратын өзіндік қызметі бар. Оның негізгі қызметі – туынды лексикалық мағына жасау. Сондықтан көпшілік сөзжасамдық жұрнақтар лексикалық жаңа мағына жасайды. Мысалы, *ойыншық* туынды түбірін жасаған - *шық* жұрнағы *ойын* негіз сөзінен басқа лексикалық мағына яғни ойынға керек, ойнайтын заттың атын жасаған. Сонда мұндағы *ойын* сөзінің лексикалық мағынасы мен *ойыншық* туынды түбірінің лексикалық мағынасы екі басқа.

Сөзжасамдық жұрнақтардың көбі осылайша жаңа лексикалық мағына жасайды. Олар орта есеппен алғанда, барлық сөзжасамдық жұрнақтың 80-90 пайызы болып қалады. Осы жағдай сөзжасамдық жұрнақ жаңа лексикалық мағына жасайды деген ұғымды қалыптастырған.

Сөзжасамдық жұрнақтардың әрқайсысының жеке мағынасымен бірге, жалпы мағыналары да бар. Айталық, бір топ жұрнақтардың мағынасы заттық ұғыммен байланысты. Мысалы, *саудагер, тілші, бөлме, дәрісхана, астық, оттық, кеніш, сусын, дүкенші, дөңес, жолдас* т.б. осы сияқты туынды түбірлерді жасайтын жұрнақтардың мағынасы затпен байланысты. Ал *көңілді, мәсішең, үнсіз, өнерлі, жалақор, өсімпаз, жеңілтек, солқылдақ, алдамшы, бауырмал* сияқты туынды түбірлердегі жұрнақтар сындық белгі мағынасын білдіреді. Сол сияқты *өзгер, бұрыл, жолық, ойла, сана, әндет, баула, кемі, мөлдіре* сияқты туынды түбірлерді жасаған жұрнақтарға қимыл мағынасы тән.

Осымен байланысты жұрнақтар сөз таптарына телулі болады. Әр сөз табының өз сөзжасамдық жұрнағы бар. Олар әр сөз табына қатысты туынды түбір сөз жасайды. Зат есімнің сөзжасамдық жұрнағы туынды түбір зат есім сөздерді жасайды. Сын есімнің сөзжасамдық жұрнақтары туынды түбір сын есім сөздер жасайды. Етістіктің сөзжасамдық жұрнақтары туынды түбір етістіктер жасайды. Сол сияқты басқа сөз таптарының жұрнақтары осындай қызмет атқарады. Бұл жағдайға байланысты әр сөз табының өзіндік сөзжасамы қалыптасқан. Демек, синтетикалық тәсіл барлық сөз табында бар сөзжасамдық тәсіл болып табылады.

